

واکاوی انتساب جلد دوم ارشاد القلوب به حسن بن محمد دیلمی

* حمیده طلائی

** اردشیر اسدبیگی

چکیده

همواره پدیده‌ای به نام انتساب در مورد کتاب، اثر تاریخی، سفرنامه، شعر و غیره گویای وجود شبهه می‌باشد. انتساب جلد دوم کتاب ارشاد القلوب به محدث و واعظ شیعی قرن هشتم، حسن بن محمد دیلمی یکی از این موارد است. شباهت‌های ظاهری و استنادات محققان به جلد دوم باعث قوت بخشیدن اصالت این تألیف شده است. درحالی‌که تفاوت‌های محتوایی آن با سایر آثار دیلمی و تردید برخی محققان در انتساب این اثر، نگارندگان این مقاله را بر آن داشت تا با روش توصیفی و تحلیل محتوا زوایای تاریک قضایا را روشن نموده و با استدلال‌های علمی و منطقی و به‌طور متقن انتساب جلد دوم ارشاد القلوب را به دیلمی رد کنند. به نظر می‌رسد این نوشته در اوایل عصر صفوی و در راستای سیاست رسمیت بخشیدن و ترویج مذهب تشیع تدوین شده باشد. مختصات ارشاد القلوب از جمله جاذبه و اقبال عامه مردم به آن و وثاقت علمی مؤلف از عوامل انتساب این اثر به دیلمی می‌باشد.

کلیدواژه

دیلمی، ارشاد القلوب، امامت و ولایت، کتاب‌های ساختگی.

*. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران و مدرس دروس معارف اسلامی.
hmd.talayi@manmail.ir

** گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)
jafar.asadbeigi@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۹/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۲۸

طرح مسئله

حسن بن محمد دیلمی، محدث و واعظ شیعی ایرانی قرن هشتم هجری قمری می‌باشد. او دارای آثار ارزشمندی از جمله: *ارشاد القلوب الی الصواب المنجی من عمل من الیم العقاب، اعلام الدین فی صفات المؤمنین، غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی‌الائمة الأطهار* علیه‌السلام است که این سه اثر، چاپ شده و در دسترس قرار دارد. چهارمین اثر دیلمی کتاب *اربعون حدیثاً* می‌باشد که تنها نام و نشانی از آن باقی مانده است. این مؤلف شیعی از چهره‌های کمتر شناخته شده می‌باشد و اطلاعات اندکی از زندگی و آثار او در تذکره‌ها و تراجم نوشته شده است. لذا تقدم و تأخر تدوین تألیفات وی چندان مشخص نمی‌باشد؛ تنها تقدم کتاب *اعلام الدین* بر کتاب *غرر الاخبار* اثبات شده؛ زیرا در بحث صفات شیعه در کتاب *غرر الاخبار*، دیلمی، خواننده را به کتاب *اعلام الدین* ارجاع داده است.^۱

ظاهراً کتاب *ارشاد القلوب* دارای دو جلد بوده است. جلد اول آن در قالب پند و اندرز و موعظه می‌باشد و اصالت آن قطعی است، اما انتساب جلد دوم به دیلمی از مباحث بحث برانگیز می‌باشد. این جلد در فضایل و مناقب، معجزات و کرامات حضرت علی علیه‌السلام نوشته شده است. برخی محققان انتساب جلد دوم به دیلمی را مردود دانسته‌اند. اما قضاوت آنان در حد فرضیه باقی مانده و بر اثبات آن اقدامی ننموده‌اند. مقالاتی در خصوص کتاب *ارشاد القلوب* به رشته تحریر درآمده است ولی هیچ یک به بررسی اصالت انتساب جلد دوم *ارشاد القلوب* به صورت علمی و پژوهشی اقدام ننموده‌اند، از جمله مقاله «آشنایی با منابع معتبر شیعه، *ارشاد القلوب الی الصواب*» که کتاب *ارشاد* را به‌عنوان بهترین اثر در زمینه موعظه، خطابه، تبلیغ و خودسازی معنوی معرفی می‌نماید. سپس اقوال برخی بزرگان در مورد این کتاب را بیان نموده و در ادامه به معرفی اجمالی کتاب و مؤلف آن پرداخته است.^۲ از دیگر نوشته‌ها، مقاله‌ای است تحت عنوان «ترجمه سست و ناهنجار *ارشاد القلوب*» که این مقاله ضمن معرفی اجمالی دیلمی و آثارش، به نقد و بررسی ترجمه سید عباس طباطبایی از *ارشاد القلوب* پرداخته است.^۳

در این مقاله با روش تحلیل محتوا، نگارندگان سعی نموده‌اند تا با مقایسه دو اثر دیگر دیلمی با جلد دوم *ارشاد القلوب*، ضمن تبیین وجوه تمایز و تشابه آثار، انتساب جلد دوم *ارشاد القلوب* به دیلمی را رد نمایند. تحلیل محتوا روشی قانون‌مند و عینی است که ویژگی‌های یک پیام را استنباط و کشف می‌کند و به پژوهش‌گر کمک می‌کند تا از رویکردهای حدسی به رویکردی نظام‌مند و دقیق

۱. دیلمی، *غرر الاخبار و درر الآثار*، ص ۳۳۵.

۲. پاک‌نیا، «آشنایی با منابع معتبر شیعه، *ارشاد القلوب الی الصواب*»، *فقه و اصول، میلفان*، ش ۱۳۳، ص ۱۲۲ - ۱۱۴.

۳. فخرالشریعه، «ترجمه سست و ناهنجار»، *علوم قرآن و حدیث، نور علم*، ش ۴۸، ص ۱۴۱ - ۱۲۸.

دست یابد.^۱ تکنیک منتخب برای تحلیل محتوای آثار دیلمی «تحلیل محتوای مقوله‌ای»^۲ براساس نظر لورنس باردن^۳ می‌باشد. تحلیل محتوا از فنون تحقیق است که برای توصیف عینی و منظم و کمی محتوای آشکار ارتباطات به کار می‌رود و هدف آن تفسیر کردن است و پس از آن مقوله‌ها از تفکیک محتوا به دست می‌آیند و می‌بایست براساس قواعدی^۴ تنظیم شوند تا معتبر باشند. هم‌سو با این هدف و با توجه به اینکه در فصل‌بندی محققان و مؤلفان کتاب‌ها از هم گسستگی معنایی وجود داشت؛ بنابراین تقسیم‌بندی براساس مضمون و محتوا توسط نگارندگان انجام گرفته است.

از قدیمی‌ترین انواع تحلیل، تحلیل مقوله‌ای یا چارچوب مفهومی است. هدف این نوع تحقیق، مورد توجه قرار دادن تمام متن است تا بتوان آن را از غربال طبقه‌بندی و شمارش بسامدی و حاضر یا غایب بودن واحدهای معنی‌دار گذراند؛ و به‌وسیله ارقام و درصدها به تفسیری بر پایه اصول علمی و منطقی اقدام کرد. همچنین عناصر معنی‌دار پیام را طبقه‌بندی کرد و پس از نظم دادن، به تفسیر پرداخت.^۵ در هر تحلیل، محقق به دنبال هدف استنباطها و شناخت آن است.^۶ به‌همین منظور در گام اول به معرفی و تحلیل محتوای سه اثر جلد اول و دوم *ارشاد القلوب* و *مغز الاخبار* مبادرت نموده و در گام بعد با توجه به سنخیت موضوعی و در راستای تأمین هدف شمارش بسامدی، پنج باب ابتدای جلد دوم *ارشاد القلوب* و *مغز الاخبار* را انتخاب و به مقایسه گزاره‌ها در آن متون پرداخته‌ایم که نتایج بررسی این ابواب در پیوست مقاله قابل ملاحظه است. محدوده محتوایی به‌منظور تحلیل محتوای مقوله‌ای، متن سه اثر (دو جلد *ارشاد القلوب* و *مغز الاخبار*) می‌باشد.

بررسی و تحلیل محتوای جلد اول ارشاد القلوب

اعتماد به وثاقت علمی دیلمی باعث شده که آثار وی در ردیف مصادر *بحار الانوار* قرار گرفته و مورد توجه علمای شیعه واقع شود. *ارشاد القلوب* مشهورترین تألیف دیلمی می‌باشد، به‌گونه‌ای که وی را به‌عنوان «صاحب ارشاد» می‌شناسند.

ارشاد القلوب با محوریت اخلاق و تربیت کاربردی آن، برای جامعه آن روز مسلمانان، نسخه‌ای بود که به زعم مؤلف آن، می‌توانست درمان بسیاری از آلام اجتماعی باشد. دیلمی انگیزه خود را در

۱. ایمان و نوشادی، «تحلیل محتوای کیفی»، *دو فصلنامه پژوهش*، ش ۲، ص ۱۸.

2. Categorical content analysis.

3. Bardin Laurence.

۴. از جمله قواعد تحلیل محتوا عبارتند از: همگن باشند، انحصاری باشند، عینی باشند و غیره. (باردن، *تحلیل محتوا*، ص ۳۶)

۵. باردن، *تحلیل محتوا*، ص ۳۷ - ۳۵.

۶. کریپندروف، *تحلیل محتوای مبانی روش‌شناسی*، ص ۳۲.

دییچه اثرش، یادآوری و تذکر آخرت و مرگ نوشته و با اشاره به نام کتاب، ارشاد و راهنمایی انسان‌ها را براساس خرد، غایت نگارش کتاب ذکر نموده است. همچنین او در مقدمه به این نکته اشاره دارد که اسناد را به دلیل شهرت احادیث و روایات در سایر کتاب‌ها و در میان افراد حذف نموده است. کلام دیلمی معمولاً با مواعظ قرآنی آغاز شده است. به اعتقاد وی «بهترین موعظه‌ها و رساترین آنها همان کلام خدا است». او استفاده از احادیث نبوی را به عنوان «کلیات و اصول سخن» ارج نهاده است. وی مقدمه کتاب را با اعلام تعداد ابواب آن خاتمه داده است.^۱

او در بخش‌های مختلف کتاب‌هایش به خصوص در موضع ابراز نظر، با الفاظی متواضعانه مانند بنده کوچک خدا، بنده فقیر و نیازمند رحمت خدا و یا به‌عنوان مؤلف و مصنف، حضور خود را پررنگ نموده است.^۲

دیلمی کتاب *ارشاد القلوب* را به موضوعات مختلف اخلاقی (نظری، فردی، اجتماعی) اختصاص داده است. این کتاب بارها در نجف و ایران چاپ شده و نیز نسخ خطی متعددی از آن موجود است.^۳ از بین نسخ متعدد، قدیمی‌ترین نسخه‌ای که نگارندگان یافته‌اند، نسخه شماره ۲۰ موجود در نسخه‌های خطی دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد که این نسخه را عبدالحق بن محمد بن عیسی حسنی در سال ۹۷۱ هجری قمری کتابت نموده است و شامل پنج‌جاه و پنج باب است که باب آخر آن در مورد فضایل و مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام نوشته شده است.

دیلمی برای فصول کتاب، عناوین مشخصی را در نظر گرفته اما در برخی از فصل‌ها، وحدت موضوعی رعایت نشده است و تنها بخشی از محتوا با عنوان فصل سازگاری دارد و گاه مطالب چندان ارتباطی از نظر محتوا و موضوع، با یکدیگر ندارند و بی‌نظمی و از هم گسستگی معنایی در آن مشهود است. در برخی موارد نیز موضوعات تکرار شده است. اگر بخواهیم مطالب وی را از نظر محتوایی دسته‌بندی کنیم، می‌توان آن را به سه بخش تقسیم کرد:

- بخش اول حاوی مبانی نظری اخلاق شامل هجده باب در موضوعات پند و موعظه، زهد، ذکر دعا، توحید، عقل و خرد و غیره؛ بخش دوم حاوی اخلاق کاربردی یا آیین زندگی است که در بعد

۱. دیلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۱، ص ۲۰ - ۱۹.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۹، ۴۹ و ۶۸؛ همو، *غرر الاخبار*، ص ۳۶، ۹۲، ۹۶، ۱۳۷ و...؛ همو، *اعلام الدین*، ص ۳۶، ۶۷، ۸۰، ۹۷ و ...

۳. از جمله نسخ خطی موجود از این کتاب عبارتند از: شماره ثبت ۱۳۸ گ کتابخانه مسجد گوهرشاد و شماره ثبت ۸/۸۸۸۴۹ م کتابخانه آستان قدس رضوی، کاتب: عزیزکی، محمد جان بن محمد حسین؛ شماره ثبت ۸۳۱۵۵ کتابخانه آستان قدس رضوی؛ شماره ثبت ۸۳۸ غ کتابخانه غرب همدان؛ شماره ثبت ۸۳۹۳ گ کتابخانه گوهرشاد، ترجمه تلخیص ارشاد القلوب. (*فهرستگان نسخ خطی ایران*، به کوشش مصطفی درایتی، ج ۲۹، ص ۹۳۵)

اخلاق فردی و تهذیب نفس به مسائلی مانند توبه، بیماری، فضایل نماز شب، تقوا، خوف و رجاء و غیره توجه دارد. در بعد اخلاق اجتماعی موضوعاتی چون عیادت مریض، جهاد، حسن خلق و برخی ردائیل اخلاقی مانند رباخواری، حسد، غیبت و غیره را بازگو نموده است. بخش سوم حاوی ابوابی است که براساس محتوا در بخش تلفیقی و متفرقه مانند وصایا، در قرائت قرآن، احادیث منتخب، ولایت خدای تعالی، معراج و غیره می‌باشد.

تنها منبعی که دیلمی در متن کتاب *ارشاد القلوب* از آن نام برده، *مجموعه ورام* است. این تألیف با نام *تنبيه الخاطر و نزهة الناظر* معروف به *مجموعه ورام* است که درباره اخلاق، حکمت و موعظه و شامل احادیث نقل شده از طریق اهل سنت است. نویسنده این کتاب، ورام بن ابی فراس (م. ۶۰۵ ق) می‌باشد. دیلمی دو فصل از کتابش را به منتخبی از احادیث و روایات این اثر اختصاص داده است.

از جمله ویژگی‌های حائز اهمیت رویکرد دیلمی در جلد اول *ارشاد القلوب* عبارت‌اند از:

۱. نگرش ویژه به پند و موعظه: موعظه اساس کار دیلمی را رقم زده است. او مهم‌ترین شیوه آموزش و تعلیم و تربیت را وعظ می‌داند.^۱ آن‌گونه که از آثار دیلمی پیداست و بنا به قول بسیاری از بزرگان، وی واعظی توانا بوده است. به نظر می‌رسد او بیشتر ایام عمرش را در ارشاد و راهنمایی مردم گذرانده باشد؛ و چه بسا کتاب‌هایی را که در ایام پیری (بنا به استناد قول خودش) نوشته، همان *مجموعه موعظ و سخنرانی‌هایی* است که سال‌ها بر منبر ایراد نموده است. این سبک واعظانه موجود در لحن سخنان دیلمی، در تمام آثارش کاملاً هویداست.^۲

۲. توجه به پرورش اخلاق فردی: از ویژگی‌های بارز کلام دیلمی در جلد اول *ارشاد القلوب* توجه به اخلاق فردی بوده است. نزدیک به نیمی از ابواب این کتاب در موضوع تهذیب و سازندگی فردی است.^۳ به نظر می‌رسد او شالوده سازندگی اخلاقی جامعه را در پرورش اخلاق فردی آحاد جامعه می‌دانسته است.

۳. توجه به رشد اخلاق اجتماعی: دیلمی در کنار توجه به اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی را نیز مورد نظر قرار داده است. او با توجه به بعد روحی و جسمی انسان‌ها، بر مکارم اخلاق اجتماعی تأکید ورزیده و در عین حال نسبت به ردائیل اخلاقی هشدار داده است. وی با ارائه حکایاتی واقعی از زندگی پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام تابلوهایی از سبک زندگی اسلامی را به نمایش گذارده است.

۱. دیلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۱، ص ۹۰.

۲. او بارها اصطلاحاتی مانند *ایها الإنسان*، یا *أخی*، *ایها الأخوان*، *إعلموا*، *فاعتبر ایها الناظر* و... را به کار برده است.

(همان، ص ۷۰، ۷۱، ۱۲۲، ۱۲۴ و...؛ همو، *اعلام الدین*، ص ۳۱۳، ۳۱۶ و ۴۶۵؛ همو، *نور الاخبار*، ص ۳۴۸)

۳. از جمله باب‌های ۱۰، ۱۲، ۱۵، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰.

۴. اهمیت تعقل و خردورزی: به اعتقاد دیلمی، انسان‌ها با استفاده از ودیعه‌های الهی - یعنی قوه عقل و خرد - به خودشناسی و خداشناسی و با قوه اراده به سوی طاعت و بندگی و قرب الهی که غایت حیات طیبه بشری است، رهنمون خواهند شد. او عقل را سرچشمه ادب و پایه دین، ستون دنیاداری و وسیله سلامتی از مهالک می‌داند.^۱

۵. طرح عقیده شیعه در دفاع از ولایت و امامت اهل بیت علیهم‌السلام: دیلمی در بین پندواندرز و وعظ و ارشاد، از هر فرصتی برای بازگو کردن حقانیت ولایت و امامت علی علیه‌السلام و ائمه معصومین علیهم‌السلام استفاده کرده است. او معتقد بود مفهوم ولایت خدا، شناخت پروردگار، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان علیهم‌السلام است. وی در شرح آن، موضوع تولی و تبری را مطرح نموده است. او بزرگ‌ترین و استوارترین رشته‌های ایمان را، دوستی برای خدا و در راه خدا دانسته و شرط رسیدن به آن را شناخت و معرفت نسبت به خدا و اولیاء او معرفی کرده است.

۶. استفاده از اشعار، حکایات و تشبیهات زیبا که باعث جذابیت متن وی شده است.

معرفی و تحلیل محتوای جلد دوم ارشاد القلوب

موضوع جلد دوم *ارشاد القلوب* با جلد اول کاملاً متفاوت بوده و در قالب سیره‌نگاری حضرت علی علیه‌السلام نوشته شده است. این اثر با مقدمه‌ای کوتاه آغاز شده؛ که در ابتدا و انتهای آن اشعاری در وصف پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، اهل بیت علیهم‌السلام و علی علیه‌السلام نقش بسته است و در متن آن روایاتی از معصومین علیهم‌السلام در وصف اشاعه احادیث و دوستی ایشان آمده است و نیز به معرفی تنها فصل این جلد، تحت‌عنوان «فی فضائل امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام» پرداخته است. براساس محتوا و موضوع، می‌توان جلد دوم *ارشاد القلوب* را به چهار بخش تقسیم نمود:

بخش اول حاکی از مقام، شخصیت و فضایل علمی و عملی، به انضمام داستان‌هایی راجع به شیوه‌های اخلاقی و کرامات امیرالمؤمنین علیه‌السلام است. شروع بخش با حدیث پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در وصف علی علیه‌السلام، فضایل ایشان و اهل بیت علیهم‌السلام است. در ادامه نگارنده از قول علمای اهل سنت، از جایگاه و منزلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و علی علیه‌السلام و اهل بیت علیهم‌السلام در آغاز آفرینش و نیز پذیرش توبه آدم به احترام نام پنج‌تن، اقوال و روایاتی را آورده است. سپس به شیوه تاریخ‌نگاری و سیره‌نویسی، ولادت امام علی علیه‌السلام و علاقه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به ایشان، فضایل علی علیه‌السلام پس از ولادت (شامل قضاوت‌ها، رهنمون نمودن عمر، ختم‌شدن همه علوم به امام از جمله علم کلام، ادبیات، فصاحت و تفسیر) ویژگی‌های ایشان (شامل

۱. دیلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۱، ص ۲۶۳.

حدیث منزلت، تعهد، زهد و قناعت، شجاعت، عدالت و دادگستری امام علیه السلام و ابعاد گوناگون فضایل امام علی علیه السلام (شامل شباهت ایشان به پیامبر صلی الله علیه و آله، حضور قلب در عبادت، شخصیت امام علیه السلام، ارزش مبارزه علی علیه السلام از زبان پیامبر صلی الله علیه و آله، حلم و بردباری ایشان، بزرگواری و بخشش و سخاوت و شیوه اخلاقی ایشان) را ذکر نموده است.

او همچنین به بازگویی نمونه‌هایی از اخبار غیبی و کرامات امام علی علیه السلام پرداخته و آنها را دلیلی بر امامت ایشان قلمداد نموده است. استفاده از شیوه داستانی، از روش‌هایی است که مؤلف به کرات در این فصل بهره جسته است. اجابت دعا و نفرین علی علیه السلام، اهمیت محبت علی علیه السلام در پذیرش اعمال از دیدگاه پیامبر صلی الله علیه و آله و ویژگی‌های منحصر به فرد امام علیه السلام، از دیگر مباحثی است که با استناد به منابع اهل سنت به آن پرداخته است.

در بخش دوم کتاب، مؤلف به نقش ارزشمند علی علیه السلام در غزوات عصر نبوی و جنگ‌های داخلی در دوره پنج‌ساله خلافت ایشان اشاره کرده است. وی غزوات بدر، احد، خندق، خیبر و ذات‌السلاسل و نیز نبردهای جمل، صفین و نهروان را با تأکید بر نقش امیرالمؤمنین علیه السلام به‌طور کامل و با بیان برخی جزئیات وصف کرده است. او در شرح حوادث، اغلب به عنصر زمان و مکان توجه نموده است، هرچند در تشریح غزوات، نام منبع یا منابعی را نیاورده است و به نظر می‌رسد که از حافظه تاریخی خود در تبیین این رویدادها استفاده نموده است.

بخش سوم نیز به دلایل امامت و ولایت امام علی علیه السلام اختصاص یافته است. نویسنده در این بخش با روشی تحلیلی، ویژگی‌ها و مختصات ولایت علی علیه السلام را از خلال نصوص متواتر شیعه، ادله قرآنی و احادیث قدسی بیان نموده است. همچنین به بیان احتجاجات امام علی علیه السلام پرداخته و در مبحث احتجاج با ابوبکر، حوادث شگفت‌آور و عجیبی را بازگو می‌کند. ویژگی‌ها و خصایص شیعیان و نیز تفسیر آیه «اولو الامر»^۱ از دیگر موضوعات مورد توجه مؤلف می‌باشد. مبحث پایانی این بخش، پرسش و پاسخ امام علی علیه السلام با گروهی از نصارا و یهود در قالب داستان می‌باشد. مؤلف تنها در اولین حکایت، منبع خود را ذکر نموده است، اما در بقیه موارد اسناد را حذف کرده است. البته برخی از این ماجراها با اندکی تفاوت، در کتاب *مخبر الاخبار* آمده است.

آخرین بخش کتاب،^۲ با گفتگوی امام علی علیه السلام و خالد بن ولید شروع می‌شود و با روایاتی مربوط به وقایع پس از شهادت ایشان ادامه می‌یابد. مبحث پایانی آن در مورد مرقد حضرت، چگونگی دفن و

۱. نساء (۴) ۵۹.

۲. دلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۲، ص ۵۷۳ - ۴۶۶.

پیدا شدن مزار ایشان در عصر عباسی، فضایل زیارت و نتایج خدمت به سادات می‌باشد. حسن ختام این تألیف قصیده‌ای از شیخ رجب برسی در مدح علی علیه السلام است. از جمله نکات برجسته و ویژگی‌های قابل تأمل جلد دوم *ارشاد القلوب* می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱. استفاده از منابع اهل سنت: نویسنده از همان ابتدای بحث به این مسئله اشاره کرده که علاقه‌مند به بازگو نمودن فضایل علی علیه السلام از زبان اهل سنت می‌باشد. او رویکرد خود را با شعری بدین شرح توجیه نموده است:

و ملیحه شهدت بها ضراتها و الحسن اشهدت به

و مناقب شهد العدو بفضلها و الفضل ما شهدت به

به نظر می‌رسد استفاده چشمگیر از منابع اهل تسنن^۲ در راستای تحقق همین تفکر وی است. به طوری که نویسنده در بخش اول (که حدود سی صفحه را در بر می‌گیرد)^۳ از مجموع هفده کتابی که در کل کتاب خود بدان‌ها استناد نموده، بیش از نیمی (یازده منبع) را به کرات (بیست و چهار مراجعه) مورد استفاده قرار داده است. از بین این منابع تنها سه مورد از منابع شیعی می‌باشد.

۲. استفاده از شیوه داستانی و تفصیل و بسط حکایات: استفاده از این روش در تمام بخش‌های کتاب محسوس است. گرچه در دیگر آثار دیلمی نیز استفاده از این سبک به چشم می‌خورد، اما در جلد دوم *ارشاد القلوب* به صورتی افراط‌گونه، بیش از نیمی از مطالب به این شیوه بیان شده است.

۳. توجه به عنصر زمان و مکان در شرح حوادث: این ویژگی در بخش دوم که مؤلف، نقش امام علی علیه السلام را در غزوات صدر اسلام و جنگ‌های داخلی عصر خلافت ایشان تشریح می‌کند، نمود

۱. ملیح و نمکینی که رقیبان به ملاحظت گواهی می‌دهند؛ زیبایی همان است که رقیب به آن شهادت دهد و نیز مناقبی که دشمن به آنها اعتراف نماید، مناقب است و برتری‌اش ثابت. (همان، ص ۲۷۹)

۲. از جمله: دو اثر از موفق بن احمد بن محمد المکی الخوارزمی (م. ۵۶۸ ق) *المناقب و الاربعین فی مناقب النبی الامین و وصیة الامیر المؤمنین علیه السلام*، کتاب *بشارة المصطفی لشیعة المرتضی* تألیف محمد بن علی عمادالدین طبری (م. ۴۲۷ ق)، *الکشف والبیان عن تفسیر القرآن* تألیف احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی (م. ۴۲۷ ق)، *الجمع بین الصحیحین البخاری و المسلم* از ابن ابی نصر الحمیدی (م. ۴۸۸ ق)، *الفردوس بمأثور الخطاب* اثر شیرویه بن شهردار الدیلمی (م. ۵۰۹ ق)، *کفایة الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام* تألیف محمد بن یوسف گنجی (م. ۶۵۸ ق)، *مناقب علی بن ابیطالب علیه السلام* اثر ابن مردویه اصفهانی (م. ۴۱۰ ق)، *المسند* از احمد بن حنبل (م. ۲۴۱)، *الیواقیت* تألیف ابن عمرو الزاهد (م. ۳۴۵ ق) و *تذکرة الخواص من الامة فی ذکر خصائص الائمة* اثر سبط ابن جوزی (م. ۶۵۴ ق).

۳. دیلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۲، ص ۳۰۹ - ۲۷۸.

بیشتری دارد. به عنوان نمونه: «و بدر اسم موضع بین مکه و المدینة و كانت الوقعة عنده»^۱ و یا «و كانت في سوال و لم يبلغ عمر أمير المؤمنين عليه السلام إلا تسع و عشرون سنة؛ و أحد جبل عظیم قریب من المدینة»^۲.

۴. تأکید بر فضایل نویسی: مؤلف در تمام بخش‌ها فضایل و مناقب امام علی عليه السلام را به رشته تحریر درآورده است. به نظر می‌رسد او بیش از اینکه بخواهد مخاطب را به تفکر وا دارد، صرفاً به دنبال منقبت‌نویسی است.

۵. افراط در شرح حوادث و وقایع شگفت‌آور و بیان معجزات و کرامات: این‌گونه حوادث در قالب و حکایت در تمام بخش‌های کتاب - به‌ویژه بخش‌های اول و سوم - مشاهده می‌شود. از جمله: زنده شدن پیامبر ص پس از رحلت و گواهی به امامت علی عليه السلام در حضور عمر و ابوبکر، اقرار اصحاب کهف به ولایت امام علی عليه السلام در مقابل ابوبکر، عمر، عثمان و سلمان فارسی و دیگر معجزات، کرامات و پیشگویی‌های علی عليه السلام.

معرفی و تحلیل محتوای کتاب غرر الاخبار

این کتاب تنها اثری است که دیلمی در راستای سیره‌نگاری نوشته و موضوع آن، مناقب و فضایل حضرت علی عليه السلام است. استقصاء در این کتاب، می‌تواند در رد انتساب جلد دوم *ارشاد القلوب* به دیلمی نقطه عطفی باشد. سی‌وپنج فصل از پنجاه فصل این تألیف به کوشش اسماعیل ضیغم همدانی تصحیح و چاپ شده است.^۳

رویه دیلمی در این اثر نیز مشابه سایر آثارش می‌باشد، بدین ترتیب که در چند جای کتاب متواضعانه به معرفی خود پرداخته است و در مقدمه به بیان انگیزه و علت نگارش تألیفش مبادرت کرده است. وی محتوای تألیفش را به احادیث و روایات و شواهد قرآنی آذین بسته و سبک و اعطانه خود را - هرچند نسبتاً کم‌رنگ - حفظ نموده است. دیلمی در این کتاب همچون سایر کتاب‌هایش از منابع مورد استفاده‌اش کمتر نام برده است. به نظر می‌رسد ملاک او در آوردن نام راوی یا روایان یا کتاب‌ها، تنها مواردی است که به قول خودش «کمتر مشهور است یا کمتر به چشم می‌آید»^۴. وی در

۱. همان، ص ۳۱۰.

۲. همان، ص ۳۱۳ - ۳۱۲.

۳. بنا به گفته ضیغم از این تألیف تنها دو نسخه به دست آمده است، نسخه ای که توسط اکبر بن محمد حسن تربتی در سال ۱۱۰۲ هجری نسخه‌برداری شده و نسخه دیگر که توسط محمد بن طاهر سماوی نجفی در سال ۱۳۶۱ هجری در نجف نسخه‌برداری شده است. (همو، *غرر الاخبار*، ص ۲۴)

۴. دیلمی، *غرر الاخبار*، ص ۳۶.

ادامه می‌افزاید: «... آنچه مرا بدان واداشت، کمی فرصت و اینکه کتاب طولانی نشود و بیماری‌های مزمن من بود»^۱.

از نظر محتوایی می‌توان کتاب را به چهار بخش تقسیم نمود: بخش اول در فضیلت علم و دانشمندان؛ بخش دوم شامل فصولی که با رویکرد فضایل‌نگاری با محوریت فضایل و مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام نوشته شده؛ بخش سوم شامل فصل‌هایی مربوط به سیره‌نگاری بالاخص سیره امام علی علیه السلام که شامل رویکرد تاریخی، اجتماعی، قرآنی و کلامی می‌باشد؛ بخش چهارم شامل فصولی که در زمره هیچ یک از موضوعات فوق نیست و مؤلف به ذکر عناوین متفرقه‌ای پرداخته است.

تحلیل محتوای کتاب *غرر الاخبار* در مقاله‌ای تحت‌عنوان «بررسی بینش و نگرش سیره‌نگاری دیلمی در *غرر الاخبار* و درر الآثار فی مناقب ابی‌الائمۃ الاطهار علیهم السلام»^۲ آمده است، لذا برای جلوگیری از تکرار و اطاله کلام تنها به ذکر اهم مختصات این کتاب بسنده می‌کنیم. از جمله ویژگی‌های حائز اهمیت در نگرش و رویکرد دیلمی در اثر *غرر الاخبار* که آن را با محتوای جلد دوم *ارشاد القلوب* قابل مقایسه می‌کند؛ بدین موارد می‌توان اشاره کرد:

۱. رعایت انصاف و دوری از تعصبات مذهبی: دارا بودن نگرشی منصف و به دور از تعصبات، از ویژگی‌های سیره‌نگاری دیلمی بوده است. وی مذهب خود را در مقدمه و متن کتاب، بارها اعلام نموده است. و شیعه بودن وی کاملاً محسوس و محرز است، ولیکن در متن کتاب محتاطانه و بی‌طرفانه عمل نموده است. هیچ گفتاری حاکی از بی‌حرمتی نسبت به سه خلیفه اول و صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله در متن آثار وی دیده نشده است. او در روایات تحریک برانگیز، اعتقاد شخصی خود را بیان ننموده و موضع‌گیری متعصبانه‌ای ندارد.^۳

۲. طرح وحدت جهان اسلام در سایه پذیرش ولایت و امامت علی علیه السلام: در اندیشه ایده‌آل دیلمی، نقشه اتحاد دنیای اسلام^۴ در زیر پرچم تشیع نقش بسته است و این نوع بینش در تمام فصول کتاب به استثنای دو فصل اول - که درباره علم و عالم سخن رانده - مشهود است.

۱. همان، ص ۳۷.

۲. اسدیگی و طلایی، «بررسی بینش و نگرش سیره‌نگاری دیلمی در *غرر الاخبار* و درر الآثار فی مناقب ابی‌الائمۃ الاطهار علیهم السلام»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، ش ۲۹، ص ۹۰.

۳. به‌عنوان نمونه او روایت آتش زدن درب خانه حضرت زهرا علیها السلام را این‌گونه روایت می‌کند: «... ابن‌عفیر گفت در این روز شیعه از اهل‌بیت روایت کرده که عمر با پایش به او (فاطمه) لگد زد به‌طوری‌که محسن را سقط کرد...».

(دیلمی، *غرر الاخبار*، ص ۲۸۱)

۴. همان، ص ۱۰۲ - ۹۹.

۳. توجه به مضامین اخلاق فردی و اجتماعی: مبرهن است که هدف اصلی دیلمی از نوشتن این کتاب، ذکر فضایل علی علیه السلام و طرح امامت و ولایت ایشان بوده است اما در محتوای اثر به وفور مضامین اخلاقی و اجتماعی نیز وجود دارد. به عنوان نمونه دیلمی در فصل یازدهم به نقل روایات و احادیثی از امام علی علیه السلام با مضامین اجتماعی از جمله: تضييع حق و صبر، وصف مؤمن، زندگی دنیا، پایه‌های یقین، مذمت ظلم و غصب، عدالت و پرهیز از رشوه‌خواری پرداخته است. علاوه بر این جدول شماره (۲) که مثنی نمونه خروار می‌باشد، نشان از توجه دیلمی به اخلاق فردی و اجتماعی دارد.

۴. نگرش اعتدال‌گرایانه در روایت کرامات و معجزات: دیلمی در نقل روایات ماورایی، گزارشاتی مختلف را از روایان متعدد، با محتوایی مشابه بیان می‌دارد. به عنوان مثال او در مورد ماجرای آغاز آفرینش پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام و سایر ائمه علیهم السلام به بیان روایاتی مختلف و مکرر اقدام نموده است، روایاتی که مؤید و مکمل یکدیگرند. تأمل و تدبر در این اخبار، ما را به این نظر سوق می‌دهد که روایات از یک اصل نشئت گرفته‌اند و در حقیقت تکمیل کننده و تأیید کننده یکدیگرند. شاید او در صدد است با این روش بر باورپذیری روایت و اقناع ذهن خواننده بیافزاید.^۱ هر چند این گونه روایات نسبتاً سهم کمی از کتاب را شامل می‌شود.^۲

۵. کم توجهی به زمان و مکان وقوع حوادث و وقایع تاریخی: به طور معمول در یک کتاب با رویکرد سیره‌نگاری و تاریخی انتظار می‌رود در کنار تبیین و تحلیل حوادث، عنصر زمان نیز مورد توجه مؤلف قرار گیرد، اما در سرتاسر کتاب کم توجهی به زمان وقوع رخدادها را مشاهده می‌کنیم. او برای مشخص کردن وقایع، عنوان یا نام مکان حادثه را به کار می‌برد؛ مانند: «یوم الصفین، یوم البصره، یوم المباهله و یوم الجمل». به نظر می‌رسد دیلمی در نگارش این اثر، اهدافی فراتاریخی را مدنظر قرار داده است.

۶. استفاده از شعر و داستان و حکایات واقعی جهت زیبایی و تفهیم کلام.

دلایل رد انتساب جلد دوم ارشاد القلوب به دیلمی

الف) دلایل محققان و پژوهشگران

آقابزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ ق) با تأیید و معرفی دو جلد *ارشاد القلوب*، تمام آن را تألیف دیلمی می‌داند.^۳ بسیاری از علما و صاحب‌نظران، از جمله حرعاملی (م. ۱۱۰۴ ق)، سید هاشم بن سلیمان

۱. خضری و قاضی، «تأثیر معتقدات دینی بر نگرش تاریخی مورخان مسلمان بر پایه مقدمه‌های آنان»، *فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ش ۲، ص ۸۳ - ۸۲.

۲. از سی و پنج فصل کتاب در پنج فصل به ذکر کرامات و معجزات پرداخته است.

۳. تهرانی، *الدریعه الی تصانیف الشیعه*، ج ۱، ص ۵۱۸.

بحرانی (م. ۱۱۰۷ ق)، علامه محمدباقر مجلسی (۱۱۱۰ ق) عبدالله بن نورالله بحرانی اصفهانی (م. قرن ۱۲ ق) و دیگران، جلد دوم *ارشاد القلوب* را تألیف دیلمی دانسته و با اطمینان بر وثاقت دیلمی به این کتاب، استناد نموده‌اند.

افندی در این باره می‌نویسد: «دایر در السنه است که کتاب ارشاد از قدمای اعلام ما می‌باشد. مجلد دوم آن کتاب را که در هرات مشاهده کردم، ثابت نیست که مجلد دوم ارشاد باشد، بلکه اکثر ارباب دانش آن را مجلد دوم ارشاد نمی‌دانند».^۱ خوانساری نیز با دلایلی چند این نظر را قوت می‌بخشد و می‌نویسد: «آری در اینکه مجلد دوم از آثار او به حساب می‌آید یا ملحق به آن گردیده، خالی از نظر نیست زیرا به طوری که از وضع کتاب و خطبه آن پیداست، دارای پنجاه و پنج باب بوده و کلیه آن در مواعظ و پند است و تمام ابواب مزبور در مجلد اول به پایان رسیده، علاوه بر اینکه در مجلد دوم که ویژه اخبار مناقب بوده، ابیاتی از حافظ رجب برسی که از اعلام قرن نهم بوده و در مناقب ائمه سروده در آن به چشم می‌خورد».^۲ سید امین نیز ضمن اشاره به نظر خوانساری، مراتب شک و تردید خود را در مورد جلد دوم *ارشاد القلوب* اظهار نموده است.^۳ مرعشی نجفی نیز نظر خود را در این خصوص چنین اعلام می‌کند: «... در نزد ما تقریباً ثابت است که جزء دوم از ایشان نیست و هرکسی ملاحظه و تدبر کند این معنی برایش واضح و هویدا خواهد شد».^۴ به نظر می‌رسد مقصود تفاوت معنوی و محتوایی، جزء دوم *ارشاد القلوب* با سایر تألیفات دیلمی می‌باشد. به طوری که تحلیل محتوای این اثر و مقایسه آن با محتوای سایر تألیفات دیلمی، تفاوت فاحش آنها را کاملاً نشان می‌دهد.

ب) دلایل علمی و محتوایی

۱. دیلمی در مقدمه جلد اول کتاب ارشاد، انگیزه و هدف خود را در وجه تسمیه و نگارش کتاب آورده است. او تنها به وعظ و ارشاد و راهنمایی انسان‌ها به وسیله خرد اشاره دارد. این در حالی است که تنها جلد اول کتاب این ویژگی را داراست.^۵ از سوی دیگر وی اشاره‌ای به دوجلدی بودن کتاب نکرده است.

۲. نگارش تألیف نسبتاً جامعی چون *محرر الاخبار* در مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام، دیلمی را از تألیف کتابی مشابه و با کیفیت پایین‌تر از آن بی‌نیاز نموده است. لذا با وجود *محرر الاخبار*، نگارش جلد دوم

۱. افندی، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، ج ۱، ص ۴۷۱.

۲. خوانساری، *روضات الجنات*، ج ۳، ص ۶۱.

۳. الامین، *اعیان الشیعه*، ج ۵، ص ۲۵۱ - ۲۵۰.

۴. دیلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۱، ص ۱۲.

۵. همان، ۲۰ - ۱۹.

ارشاد القلوب قابل نقد است و منطقی به نظر نمی‌رسد.

۳. روش دیلمی در بیان استنادات، شرح وقایع، گزینش روایات و به‌طور کلی در متن آثارش، اختصارگویی و ایجاز است و دلیل اتخاذ این روش را، بیماری و ضیق وقت^۱ می‌داند. با این حال سرتاسر جلد دوم *ارشاد القلوب* مملو از مستندات، حکایات و وقایعی است که مؤلف از گفتن جزئیات و یا تکرار آن دریغ ننموده است. به طوری که این اطناب و ایجاز و تفاوت محتوایی را با یک‌بار مطالعه و مقایسه می‌توان دریافت.

۴. نویسنده در جلد دوم *ارشاد القلوب* مباحثی را به معرفی شیعه و شیعیان اختصاص داده است، لذا پرداختن به این مطلب با وجود کتاب *اعلام الدین* که با همین هدف نوشته شده است، جای سؤال دارد. ۵. اندیشه مهم و ستودنی دیلمی، اتحاد دنیای اسلام و حل اختلافات مسلمین می‌باشد و شاید به همین دلیل شیوه‌ای هوشمندانه و موضعی بی‌طرفانه اتخاذ نموده است؛ اما در جلد دوم *ارشاد القلوب* در چند مورد این احتیاط و بی‌طرفی دیده نمی‌شود. نویسنده در جلد دوم *ارشاد القلوب* در همان بدو امر سوگیری خود را در برابر جریان اهل سنت، به‌عنوان یک جریان رقیب، ابراز نموده است. این نگرش در بخش‌های دیگر کتاب هم مشهود می‌باشد.^۲ نگرش و جبهه‌گیری هدفمند نویسنده، فرسنگ‌ها از پیش و دیدگاه انسان‌انگارانه و بی‌طرفانه دیلمی در دیگر آثارش به دور است.

۶. دیلمی در اثر سیره‌نگاری خود (*مغز الاخبار*) توجهی به عنصر زمان و مکان ندارد. درحالی‌که مؤلف جلد دوم ارشاد به بیان زمان و مکان حوادث مبادرت ورزیده است و البته اتخاذ دو خطمشی از یک نویسنده بعید به نظر می‌رسد.

۷. از دیگر نکات قابل توجه، اتخاذ روش و دیدگاه متفاوت نویسنده‌گان دو اثر، نسبت به معجزات و عجایب، از نظر کمی و کیفی می‌باشد. نویسنده جلد دوم *ارشاد القلوب* تقریباً یک سوم محتوای کتاب را به ذکر معجزات و عجایب - آن هم به شیوه خبری - اختصاص داده است و همان طور که قبلاً هم ذکر شد، رویکرد دیلمی به معجزات، عجایب و شگفتی‌ها در کتاب *مغز الاخبار* اعتدال‌گرایانه است و این‌گونه نوشته‌ها سهم کمی در این کتاب را به خود اختصاص داده است.

۸. کتاب *مغز الاخبار* و جلد دوم *ارشاد القلوب* هر دو در یک موضوع - یعنی سیره امام علی علیه السلام - نوشته شده است. با این حال وجود حکایاتی با قالب‌های مشابه اما با مضمون، محتوا، لفظ و گستردگی متفاوت بیانگر این واقعیت است که این دو تألیف حاصل تراوش یک تفکر و نگارش یک قلم نیست.

۱. همو، *مغز الاخبار*، ص ۲۸۷.

۲. همو، *ارشاد القلوب*، ج ۲، ص ۴۸۴ - ۴۸۱.

روایاتی مانند ولادت علی علیه السلام در خانه کعبه، احتجاج امیرالمؤمنین علیه السلام در شورای عمر، پرسش دو یهودی از امام علی علیه السلام و بسیاری روایات مشابه دیگر، که یک مصداق آن بدین شرح است:

روایت مورد نظر، به نقل از سلمان فارسی و حاکی از تفحص فرستادگان امپراتور روم پس از وفات پیامبر صلی الله علیه و آله در حقانیت اسلام و بحث جانشینی ایشان بوده است. بدین ترتیب که هیئتی از مسیحیان به رهبری جاثلیق^۱ وارد مدینه شدند و هنگامی که از بحث با ابوبکر به نتیجه نرسیدند توسط سلمان به سوی حضرت علی علیه السلام رهنمون شده و پس از مناظره‌ای مفصل، اسلام آورده و به حقانیت اسلام، نبوت پیامبر صلی الله علیه و آله و امامت علی علیه السلام معترف شدند. چارچوب روایت در هر دو اثر مشابه است اما تفاوت‌هایی در محتوا و لفظ آنها وجود دارد. در *غمر الاخبار*، دیلمی، طبق عادت مألوف در رعایت ایجاز و اختصار، خلاصه‌ای از وقایع را در کمتر از پنج صفحه آورده است^۲ که این محتوا با اندکی تفاوت لفظی، مشابه برخی از منابع قبل از وی می‌باشد.^۳ اما این داستان در جلد دوم *ارشاد القلوب* با شرح و تفصیل در جزئیات، حدود هجده صفحه را به خود اختصاص داده است.^۴ سبک نوشتار، داستان‌گونه و جذاب بیان شده است. گرچه چارچوب کلی ماجرا یکی است ولیکن به نظر می‌رسد در جلد دوم *ارشاد القلوب*، نویسنده با افزودن اضافاتی در صدد عاطفی نمودن قضایا جهت تأثیرگذاری بر مخاطب برآمده است. با مقایسه محتوای دو متن، مشخص می‌شود به جز در چند سطر، باقی مطالب، انطباقی با متن *ارشاد القلوب* ندارد. این در حالی است که تطبیق این متن در آثار قبل از قرن هشتم، از جمله: کتاب *امالی* از شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق)، *التحصین لاسرار ما زاد من کتاب الیقین* از ابن طاووس (م. ۶۶۴ ق) و *الخروج والجرائح* از قطب‌الدین راوندی (م. ۵۷۳ ق)، ما را به این واقعیت نزدیک می‌کند که نویسنده جلد دوم *ارشاد القلوب* در مطالب، دخل و تصرفاتی داشته است. البته تفصیل متن نمی‌تواند دلیل خوبی برای این ادعا باشد بلکه تفاوت ماهوی متن با سایر متون مشابه، این نظر را تقویت می‌کند. چنین استنباط می‌شود، متونی که توسط دیلمی در *غمر الاخبار* و یا ابن طاووس و دیگران منتقل شده است تلخیصی، از ماجرای اصلی باشد. از مقایسه دو متن مشخص می‌شود که ابتدای بحث و کلیت ماجرا مشابه یکدیگر است اما در متن جلد دوم *ارشاد القلوب* اضافاتی به چشم می‌خورد که روایت،

۱. عنوان رهبر بزرگ مذهبی مسیحیان در بلاد اسلام (مدینه) (حسینی زبیدی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۱۳، ص ۵۹)

۲. دیلمی، *غمر الاخبار*، ص ۳۱۶ - ۳۱۲.

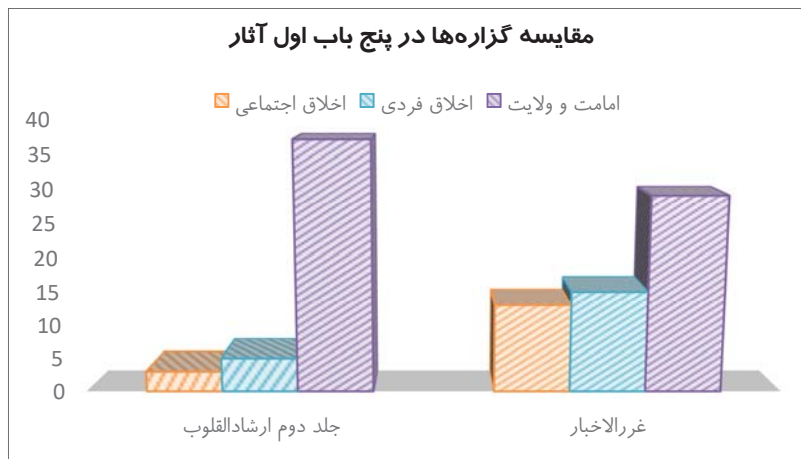
۳. ابن طاووس، *التحصین الاسرار ما زاد من کتاب الیقین*، ص ۶۴۱ - ۶۱۷؛ طوسی، *الامالی*، ص ۲۲۱ - ۲۱۸؛ راوندی، *الخروج والجرائح*، ج ۲، ص ۵۵۶ - ۵۵۴؛ حر عاملی، *اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات*، ج ۳، ص ۴۶۳.

۴. دیلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۲، ص ۳۹۸ - ۳۸۰.

جریان و فرآیند آن را متفاوت نموده است. به عنوان مثال، در متن *ارشاد القلوب* جاثلیق پرسش خود را با آیه‌ای از قرآن مطرح نموده است،^۱ در صورتی که بر طبق متن *غرر الاخبار*، جاثلیق براساس اطلاعات خود از تورات و انجیل پرسش‌هایش را مطرح کرده است.^۲ مسلماً پرسش مسیحیان براساس انجیل و تورات - که آن را کاملاً می‌شناختند - به واقعیت نزدیک‌تر است. حال سؤال اینجاست که چگونه ممکن است یک نویسنده، در دو اثر خود، شیوه‌ها، نگرش‌ها و منابع متفاوتی را به کار گیرد بدون اینکه بدان اشاره‌ای داشته باشد.

۹. روش استناددهی به منابع در جلد دوم *ارشاد القلوب* متفاوت با شیوه دیلمی در سایر تألیفاتش می‌باشد. این در حالی است که او در مقدمه جلد اول، از حذف اسناد و علت آن می‌گوید و تنها از یک منبع (مجموعه *ورام*) استفاده می‌کند. همچنین در دو اثر دیگرش نیز اشاره به منابع، انگشت‌شمارند. دیلمی در کاربرد منابع شیعه و سنی نیز تفاوتی قائل نشده، درحالی که رجوع به منابع اهل سنت در جلد دوم ارشاد به اقرار نویسنده کاملاً هدفمند بوده است.

۱۰. دیلمی در کتاب *غرر الاخبار* در کنار پرداختن به موضوع اصلی - امامت و ولایت حضرت علی علیه السلام - موضوعات اخلاقی را نیز تبیین نموده است (مطابق نمودار ذیل)، در صورتی که مؤلف جلد دوم *ارشاد القلوب* نسبتاً توجه کمی به نکات اخلاقی داشته است.

۱۱. سبک نوشتاری دیلمی، واعظانه است درحالی که جلد دوم *ارشاد القلوب* دارای سبک خبری

می‌باشد.

۱. کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ؛ همه چیز صورتش هلاک می‌شود جز او.

۲. دیلمی، *غرر الاخبار*، ص ۳۱۲.

۱۲. دیلمی در متن کتاب‌هایش به کرات به معرفی خود پرداخته است. اما جلد دوم *ارشاد القلوب* - با وجود اینکه حجمی برابر با جلد اول و سایر آثار دیلمی دارد - این گونه نیست.

۱۳. اولین استناد به جلد دوم *ارشاد القلوب*، در کتاب *اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات* تألیف سال ۱۰۹۶ هجری قمری^۱ و توسط حر عاملی (درگذشته ۱۱۰۴ق) بوده است، یعنی به فاصله چند قرن پس از دیلمی؛ در صورتی که اولین استناد به جلد اول *ارشاد القلوب* توسط زین‌الدین بن علی بن احمد عاملی (درگذشته ۹۶۶ق) در کتاب *منیة المرید* تألیف سال ۹۵۴ هجری قمری بوده است.^۲ این مدت برای سایر آثار وی نیز کوتاه‌تر می‌باشد.^۳

با توجه به مدارک و مستندات، مبرهن است که جلد دوم *ارشاد القلوب* از آثار دیلمی نمی‌باشد. اما این تألیف نگارش چه کسی است؟ تشخیص متقن فرد نگارنده بعید و شاید ناممکن به نظر رسد. ولیکن می‌توان حدس زد که این اثر در فاصله قرون دهم و یازدهم یعنی عصر صفوی نوشته شده است و چه‌بسا در سایه فعالیت‌های فرهنگی تبرائیان^۴ پدید آمده باشد. این گمان زمانی قوت می‌گیرد که ما نام شرف‌الدین یحیی بحرانی از شاگردان محقق کرکی^۵ را به‌عنوان اولین تلخیص‌کننده کتاب *ارشاد القلوب*^۶ می‌بینیم.

نتیجه

حسن بن محمد دیلمی، واعظ و محدث شیعی قرن هشتم است که به‌واسطه آثار و تألیفات و وثاقت علمی خود توانسته سهمی در پیشبرد تاریخ و تمدن اسلامی داشته باشد. انتساب جلد دوم *ارشاد القلوب* به دیلمی از جمله مسائل مجهول و بحث‌برانگیز در کارنامه آثار وی بود. پیوستگی آن به کتاب *ارشاد القلوب* و شباهت ظاهری این اثر به سایر تألیفات دیلمی از یک‌سو و تفاوت‌های محتوایی آن، مسبب نظراتی

۱. آقابزرگ طهرانی تاریخ نگارش کتاب را ۱۰۹۶ هجری قمری می‌داند. (طهرانی، *الذریعة*، ج ۱، ص ۱۲۲)

۲. عاملی، *منیة المرید*، ص ۵۴.

۳. اولین استنادات به *اعلام‌الدین* توسط ابن‌فهد حلی (م. ۸۴۱ ق) در کتاب *عمدة الداعی و نجاح الساعی* تألیف سال ۸۰۱ هجری قمری، و اولین استناد به *محرر الاخبار* توسط علم بن سیف بن منصور (۹۳۷) در کتاب *جامع الفوائد و دافع المعاند* بوده است.

۴. گروهی از شیعیان که در عصر صفوی به اظهار محبت علنی به امام علی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام و طعن و لعن مخالفان ولایت علی علیه السلام می‌پرداختند؛ و مورد حمایت شاه اسماعیل اول و شاه تهماسب بودند. (جعفریان، *صفویه در عرصه دین، فرهنگ، سیاست*، ج ۱، ص ۳۵ - ۳۲)

۵. علی بن حسین بن عبدالعالی کرکی (م. ۹۴۰ ق) از فقهای برجسته‌ای بود که نقش مهمی در سیاست‌های مذهبی عصر صفوی ایفا می‌نمود. (حر عاملی، *اهل‌الآمل*، ج ۱، ص ۱۲۲ - ۱۲۱؛ افندی، *ریاض‌العلماء*، ج ۳، ص ۴۶۱ - ۴۶۰)

۶. طهرانی، *الذریعة*، ج ۱، ص ۵۱۸.

در میان محققان بر پذیرش و یا عدم پذیرش انتساب آن به دیلمی شده بود. تحلیل محتوای جلد اول کتاب *ارشاد القلوب* و کتاب *عمر الاخبار* - که اصالت قطعی دارد - و مقایسه آن با جلد دوم *ارشاد القلوب* نشان داد که علی‌رغم شباهت ظاهری، این آثار از نظر مضمون و محتوا با یکدیگر متفاوت‌اند؛ و این نظر قوت یافت که مؤلف جلد دوم *ارشاد القلوب* شخص دیگری است. گویا او در صدد بوده تا در پوشش وثاقت دیلمی، به ترویج و اشاعه افکار خویش بپردازد. گرچه نمی‌توان به طور دقیق وی را شناسایی نمود اما با توجه به دلایل و شواهد، محتمل است که این نگاشته حاصل تلاش‌های فرهنگی تبرائیان در عصر صفوی باشد.

جدول شماره ۱: بررسی گزاره‌ها در پنج باب ابتدای جلد دوم ارشاد القلوب

عنوان فصل و موضوع اصلی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق فردی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق اجتماعی	گزاره‌های مرتبط با ولایت و امامت و اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
در فضایل حضرت علی <small>علیه‌السلام</small>	پاداش شناخت فضایل علی <small>علیه‌السلام</small> خوردن مال حلال	تولی و تبری	کثرت فضایل امام علی <small>علیه‌السلام</small> والایی مقام و منزلت علی <small>علیه‌السلام</small> نزد پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> اهمیت اطاعت از علی <small>علیه‌السلام</small> پذیرش توبه آدم <small>علیه‌السلام</small> به احترام خمسه طیبه ماجرای ولادت علی <small>علیه‌السلام</small> در کعبه تربیت و حضانت علی <small>علیه‌السلام</small> توسط پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> و محبت ایشان مقام علی <small>علیه‌السلام</small> در عالی‌ترین درجه (علم، عفت، شجاعت و عدالت) ماجرای قضاوت‌های علی <small>علیه‌السلام</small> منتهی شدن علوم فقه، ادبیات عرب، کلام، تفسیر و فصاحت به علی <small>علیه‌السلام</small> حدیث منزلت در وصف علی <small>علیه‌السلام</small> تعهد و احتیاط علی <small>علیه‌السلام</small> زهد و قناعت علی <small>علیه‌السلام</small> ماجرای شجاعت علی <small>علیه‌السلام</small> در غزوات عدالت و دادگستری امام علی <small>علیه‌السلام</small>

عنوان فصل و موضوع اصلی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق فردی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق اجتماعی	گزاره‌های مرتبط با ولایت و امامت و اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
در عبادت و زهد او			شبهت علی <small>علیه‌السلام</small> به پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small>
			حضور قلب علی <small>علیه‌السلام</small> در عبادات علاقمندی امام علی <small>علیه‌السلام</small> به عبادات ماجرای امام علی <small>علیه‌السلام</small> و حل مشکل خلیفه دوم ارزش مبارزه امام علی <small>علیه‌السلام</small> از زبان پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small>
در صبر و بخشش و حسن خلق او و اخبار غیبی و اجابت دعایش	ملعون بودن انکار کننده ولایت علی <small>علیه‌السلام</small> تولی و تبری	اهمیت محبت علی <small>علیه‌السلام</small> در قبولی اعمال	صبر و بردباری امام علی <small>علیه‌السلام</small> بخشش و عفو امام نسبت به اهل بصره بزرگواری علی <small>علیه‌السلام</small> ماجرای صدقه دادن علی <small>علیه‌السلام</small> در رکوع نمونه‌هایی از بخشش امام علی <small>علیه‌السلام</small> ماجرای بخشش اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> به فقیر و یتیم و اسیر ماجرای لیلۃ‌المبیت خوش اخلاقی و شبهت شخصیت علی <small>علیه‌السلام</small> به پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> بیان ۱۸ ماجرای غیبی از زبان علی <small>علیه‌السلام</small> ماجرای ردالشمس اجابت دعا و نفرین علی <small>علیه‌السلام</small>
در شکستن بت‌ها و اینکه او اول کسی بود که نماز گزارد		نکوهش افراط و تفریط در دوستی امام علی <small>علیه‌السلام</small>	ماجرای شکستن بت‌ها به دست علی <small>علیه‌السلام</small> ماجرای نمازگزاردن علی <small>علیه‌السلام</small> همراه پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> و خدیجه (س) در ابتدای بعثت
در برادری و نزدیکی با پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small>	و جوب محبت امام علی <small>علیه‌السلام</small>		فضیلت نسبی امام علی <small>علیه‌السلام</small> فضیلت اخوت و برادری علی <small>علیه‌السلام</small> با پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small>

جدول شماره ۲: بررسی گزاره‌ها در پنج باب ابتدای کتاب غرر الاخبار و درر الآثار

عنوان فصل و موضوع اصلی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق فردی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق اجتماعی	گزاره‌های مرتبط با ولایت و امامت و اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
درفضیلت دانش و دانشمندان	پرهیزگاری آگاهی و علم اندیشیدن	راستگویی	
درآداب متعلم و آنچه شایسته آن است	ادب علم زهد	رفق تواضع	
در محبت رسول خدا <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> به امیرالمؤمنین <small>علیه‌السلام</small>	حب و بغض خوش خلقی صبر وجوب محبت علی <small>علیه‌السلام</small>	چشم‌پوشی از لغزش‌های برادران سرزنش نمودن	محبت پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> به علی <small>علیه‌السلام</small> ائمه <small>علیهم‌السلام</small> کلیدهای تاریکی و چراغ‌های هدایت علی <small>علیه‌السلام</small> جانشین و وارث پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> حدیث منزلت حسابرسی در روز قیامت توسط اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> اعتقاد به ولایت علی <small>علیه‌السلام</small> و اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> ماجرای عقد اخوت وصایت علی <small>علیه‌السلام</small>
در مناقب منحصر به فرد امیرالمؤمنین <small>علیه‌السلام</small>	استقامت کردن امیدوار بودن تقوا استقامت بر ولایت اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	تولی و تبری محبت ورزیدن به علی <small>علیه‌السلام</small> و اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> طاعت مردم از خدا و رسول <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> و علی <small>علیه‌السلام</small> انتظار قائم <small>علیه‌السلام</small>	علی <small>علیه‌السلام</small> اولین ایمان آورنده علی <small>علیه‌السلام</small> علمدار غزوات علی <small>علیه‌السلام</small> دهنده صدقه در رکوع علی <small>علیه‌السلام</small> فاتح خیبر علی <small>علیه‌السلام</small> کاتب وحی علی <small>علیه‌السلام</small> قرائت کننده نامه براءت ماجرای مباحله علی <small>علیه‌السلام</small> خاتم اوصیاء و امام پرهیزکاران و راستگویان ماجرای کساء علی <small>علیه‌السلام</small> پرورش یافته پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small>

عنوان فصل و موضوع اصلی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق فردی	گزاره‌های مرتبط با اخلاق اجتماعی	گزاره‌های مرتبط با ولایت و امامت و اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
			<p>علی <small>علیه‌السلام</small> تفسیر کننده قرآن</p> <p>علی <small>علیه‌السلام</small> ساقی حوض کوثر</p> <p>اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> کشتی نجات</p> <p>حدیث ثقلین</p> <p>ماجرای غدیر</p> <p>علی <small>علیه‌السلام</small> معیار شناخت</p> <p>پاکی اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> از هر رجس</p>
عجایب غریبه	صبر	بخشش حمایت از همسایه جوانمردی نفاق	<p>ماجرای معراج و شرح فضایل علی <small>علیه‌السلام</small></p> <p>اشعار فرزددق در مدح علی بن حسین <small>علیهم‌السلام</small></p> <p>ماجرای طرماح و رساندن نامه علی <small>علیه‌السلام</small></p> <p>به معاویه و مدح علی <small>علیه‌السلام</small></p> <p>حب و بغض علی <small>علیه‌السلام</small></p>

منابع و مأخذ

۱. ابن طاووس، علی بن موسی، *التحصین الاسرار ما زاد من کتاب الیقین*، محقق و مصحح اسماعیل انصاری زنجانی خوئینی، قم، دار الکتب، ۱۴۱۳ ق.
۲. اسدیگی، اردشیر و حمیده طلایی، «بررسی بینش و نگرش سیره‌نگاری دیلمی در غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی‌الائمة الاطهار علیهم‌السلام» *تاریخ و تمدن اسلامی*، سال ۱۵، ش ۲۹، تهران، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
۳. افندی اصبهانی، میرزا عبدالله، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، با اهتمام سید محمود مرعشی، تحقیق سید احمد حسینی، قم، مطبعة الخیام، ۱۴۰۱ ق.
۴. الامین، محسن، *اعیان الشیعه*، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۹۸۳ م / ۱۴۰۳ ق.
۵. ایمان، محمد تقی و محمود رضا نوشادی، «تحلیل محتوای کیفی»، *دو فصلنامه پژوهش*، سال ۳، ش ۲، ۱۳۹۰.
۶. باردن، لورنس، *تحلیل محتوا*، ترجمه محمد عینی دوزی سرخابی و ملیحه آشتیانی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۴۷.

۷. پاک‌نیا، عبدالکریم، «آشنایی با منابع معتبر شیعه، ارشاد القلوب الی الصواب»، *فقه و اصول، مبلغان*، ش ۱۳۳، ۱۳۸۹.
۸. جعفریان، رسول، *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، *اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات*، بیروت، اعلمی، ۱۴۲۵ ق.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، *اهل الآمل*، تحقیق از سید احمد حسینی، بغداد، مکتبه الاندلس، ۱۳۸۵.
۱۱. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، محقق و مصحح علی هلالی و علی سیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ ق.
۱۲. خضری، احمد رضا و جواد قاضی، «تأثیر معتقدات دینی بر نگرش تاریخی مورخان مسلمان بر پایه مقدمه‌های آنان»، *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، سال ۱، ش ۲، ۱۳۹۰.
۱۳. خوانساری، میرسید محمد باقر، *روضات الجنات*، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۹۸ ق.
۱۴. دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن، *ارشاد القلوب*، ترجمه هدایت‌الله مسترحمی حسن‌آبادی، تهران، کتابفروشی بوذرجمهری مصطفوی، ۱۳۴۹.
۱۵. دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن، *ارشاد القلوب*، تهران، مؤسسه الصادق للطباعة والنشر، ۱۴۲۶ ق / ۲۰۰۵ م.
۱۶. دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن، *اعلام‌الدین فی صفات المؤمنین*، بیروت، مؤسسه آل‌البتیت لاحیاء التراث، ۱۴۳۶ ق / ۲۰۱۵ م.
۱۷. دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن، *نور الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی‌الانتمه الاطهار*، قم، دلیل ما، ۱۳۸۵.
۱۸. راوندی، قطب‌الدین سعید بن هبه‌الله، *الخروج والجرائح*، محقق و مصحح مؤسسه الامام المهدي علیه السلام، قم، مؤسسه الامام المهدي علیه السلام، ۱۴۰۹ ق.
۱۹. طهرانی، آقابزرگ *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م.
۲۰. طوسی، محمد بن حسن، *الامالی*، ترجمه صادق حسن‌زاده، قم، اندیشه هادی، ۱۳۸۸.
۲۱. عاملی، زین‌الدین بن علی، *منیة المرید*، محقق و مصحح رضا مختاری، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ ق.

۲۲. فخرالشریعه، حسن، «ترجمه سست و ناهنجار»، *علوم قرآن و حدیث، نور علم*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۴۸، صفحات ۱۴۱ - ۱۲۸، آذر و دی ۱۳۷۱.
۲۳. *فهرستگان نسخ خطی ایران*، به کوشش مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
۲۴. کرپندروف، کلوس، *تحلیل محتوای مبانی روش‌شناسی*، ترجمه هوشنگ نایی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۶.